

ARTYKUŁY

Klio. Czasopismo poświęcone dziejom Polski i powszechnym
PL ISSN 1643-8191, t. 71 (S)/2024, s. 63–92

<http://dx.doi.org/10.12775/KLIO.2024.029>

IZABELA LEWANDOWSKA^{*}
STEPHANIE ZLOCH^{**}

Mikołaj Kopernik we współczesnych podręcznikach historii Polsko-niemiecki dwugłos edukacyjny

Nicolaus Copernicus in recent history textbooks
A Polish-German comparison

Streszczenie: Celem artykułu jest ustalenie, co obecnie pisze się o Mikołaju Koperniku w podręcznikach historii, zarówno w Polsce, jak i w Niemczech. Badaniom poddano kilkadziesiąt podręczników przeznaczonych dla młodzieży ponadpodstawowej. Autorki zbadały treści merytoryczne (tekst autorski i teksty uzupełniające), a także obudowę dydaktyczną (głównie ilustracje). Uzyskane wyniki zostały poprzedzone odwołaniem się do wcześniejszych badań, które dotyczyły obrazu Kopernika w podręcznikach Niemiec, Polski, Rosji i Litwy w całym XX i początkach XXI w. Na zakończenie wskazano tendencje edukacyjne w obu krajach, które są widoczne w sposobie i formach podręcznikowej narracji o Mikołaju Koperniku.

^{*} Instytut Historii, Uniwersytet Warmińsko-Mazurski w Olsztynie, ul. Kurta Obi-
za 1, 10-725 Olsztyn, iza.lewandowska@uwm.edu.pl, ORCID: 0000-0003-0853-7913.

^{**} Institut für Geschichte, Technische Universität Dresden, D – 01062 Dresden, stephanie.zloch@tu-dresden.de, ORCID: 0000-0003-4424-419X.

Słowa kluczowe: Mikołaj Kopernik, podręczniki historii, edukacja historyczna w Polsce i Niemczech

Abstract: The aim of this article is to analyse what is currently written about Nicolaus Copernicus in history textbooks, both in Poland and Germany. Based on several dozen textbooks intended for secondary school students, the authors examine the substantive content (author's text as well as supplementary material) as well as the didactic setting (mainly illustrations). The obtained results are compared to previous studies on how Copernicus was presented in textbooks in Germany, Poland, Russia and Lithuania throughout the 20th century and the beginning of the 21st century. Finally, the article looks at educational trends in both countries, which are visible in the manner and forms of the textbook narrative about Nicolaus Copernicus.

Keywords: Nicolaus Copernicus, history textbooks, history teaching in Poland and Germany

Wstęp

Postać Mikołaja Kopernika i jego ponadczasowe osiągnięcie, czyli zapoczątkowanie teorii heliocentrycznej, są od ponad 150 lat powszechnie znane i systematycznie włączane do świadomości społecznej. Pierwszy jubileusz upamiętniający 400-lecie urodzin astronoma odbył się w 1873 r., kolejne to 450. rocznica jego urodzin (1923 r.) oraz 400-lecie śmierci (1943 r.). Wszystkie zostały zorganizowane przez państwo pruskie (cesarstwo niemieckie)¹. Następny jubileusz, związany z 500. rocznicą urodzin sławnego torunianina, bardzo uroczystie obchodzono w Polsce w 1973 r.² Natomiast

¹ A. Kopiczko, *Upamiętnienie Mikołaja Kopernika przed jubileuszem 400-lecia jego urodzin*, w: *Mikołaj Kopernik i Warmia. O pamięci regionalnej w 550. rocznicę urodzin i 480. śmierci*, red. A. Kopiczko, Pelplin 2023, s. 301–313; P. Romański, *Warmińskie obchody czterechsetnej rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika*, w: ibidem, s. 315–325; A. Kopiczko, *450. rocznica urodzin*, w: ibidem, s. 327–337; idem, *Przyczynek do historii obchodów jubileuszu czterechsetlecia śmierci Mikołaja Kopernika w Prusach Wschodnich*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2011, nr 4, s. 617–634.

² Zob. np. R. Gros, R. Tomkiewicz, *Obchody pięćsetnej rocznicy urodzin Mikołaja Kopernika w województwie olsztyńskim w 1973 roku*, Olsztyn 2023.

2023 r. to 550. rocznica urodzin i 480. rocznica śmierci astronoma. Z tej okazji w trzech miastach Polski (Toruniu, Krakowie, Olsztynie) zorganizowano Światowy Kongres Kopernikański³.

Podczas wieloletnich przygotowań do okrągłych jubileuszy włączanych jest wiele instytucji nauki, kultury, edukacji czy turystyki. Siłą rzeczy nie tylko zwiększa się wiedza o Koperniku, lecz także kształtuje świadomość, w której oprócz wiedzy znaczną rolę odgrywają poglądy, oceny i wartościowanie oraz sfera behawioralna, związana z działaniem. Duże znaczenie w kształtowaniu świadomości historycznej ma edukacja szkolna, w tym placówki noszące imię Mikołaja Kopernika, które swojego patrona wpisują w wiele działań wychowawczych i upowszechniających⁴. Natomiast na poziomie bezpośredniego kontaktu z uczniem niebagatelne stają się słowo nauczyciela i podręcznik szkolny.

Temu ostatniemu zagadnieniu w kontekście informacji o Mikołaju Koperniku zaczęto przypatrywać się w Polsce dopiero na początku XXI w. Pierwsze analizy były związane z międzynarodowym projektem pt. „Pruzenland (ziemie pruskie). Regionalna konstrukcja tożsamości w podręcznikach Polski, Niemiec, Litwy i Rosji” realizowanym przez Instytut Historii Uniwersytetu Warmińsko-Mazurskiego w Olsztynie oraz Georg-Eckert-Institut für internationale Schulbuchforschung w Braunschweig⁵. Do analizy porównawczej wybrano kilka toposów, w tym „Osobistości ziem pruskich. Kanon postaci”, w którym omówiono też postać Kopernika⁶. Po-

³ Światowy Kongres Kopernikański, <https://www.copernicus2023.com> (dostęp: 16.06.2023).

⁴ W samym województwie warmińsko-mazurskim jest ich 30. Zob. I. Józwiak, I. Lewandowska, *Szkoły imienia Mikołaja Kopernika w województwie warmińsko-mazurskim. Księga w 550. rocznicę urodzin Patrona*, Olsztyn 2023.

⁵ I. Lewandowska, S. Zloch, *Polsko-niemiecki projekt „Pruzenland. Regionalne konstrukcje tożsamości w podręcznikach szkolnych Niemiec, Polski, Litwy i Rosji”*, „Zapiski Historyczne” 2012, nr 1, s. 103–118; eadem, *Grenzüberschreitungen im Schulbuch*, „Geschichte in Wissenschaft und Unterricht” 2013, Bd. 64, s. 30–45.

⁶ *Ziemie pruskie w podręcznikach Polski, Niemiec, Litwy i Rosji. Porównawcza analiza regionalnych konstrukcji tożsamości w XX–XXI wieku*, red. I. Lewandowska, S. Zloch, Olsztyn 2013, s. 206–230; *Das „Pruzenland“ als geteilte Erinnerungsregion Konstruktion und Repräsentation eines europäischen Geschichtsraums in Deutschland, Polen, Litauen und Russland seit 1900*, Hrsg. S. Zloch, I. Lewandowska, seria: „Eckert. Die Schriften-

nieważ ta analiza nie była wyczerpująca, w 2014 r. Izabela Lewandowska zajęła się szerzej podręcznikami polskimi w XX i początkach XXI w.⁷

Niniejsza publikacja rozwija postawione wcześniej problemy i ukazuje je w najnowszych (obecnie używanych) polskich i niemieckich podręcznikach szkolnych do nauczania historii na poziomie ponadpodstawowym. Ten poziom edukacyjny został wybrany ze względu na percepcję uczniów w przyswajaniu szerszych merytorycznych informacji. Poza tym poprzednie badania również były prowadzone na podręcznikach przeznaczonych dla uczniów szkół ponadpodstawowych (gimnazjów i liceów), tym samym wnioski mogą być porównywalne.

Podręcznikowy obraz Mikołaja Kopernika w dotychczasowych ustaleniach badawczych

Efektem kilkuletniego projektu międzynarodowego były bardzo interesujące wnioski dotyczące postaci astronoma⁸. Analizę przeprowadzono na podstawie 44 wybranych podręczników czterech krajów: Niemiec, Polski, Rosji i Litwy. W podręcznikach niemieckich okresu międzywojennego Mikołaj Kopernik pojawiał się w kontekście nowych odkryć epoki odrodzenia, przy czym początkowo nie próbowano zawłaszczać go narodowo. W krótkich informacjach poświęconych astronomowi podawano, że był to kanonik, czasami dodając „toruński”. W 1925 r. na jego odkrycie astronomiczne przeznaczono więcej miejsca, cytując obszerny fragment źródła: „Kopernik. Krótki wycinek na temat prawdopodobnych ruchów nieba (ok. 1530 r.)”. W latach 30. XX w. wszystkie podręczniki przekazywały, że był to wielki uczony niemiecki, przy czym najwięcej treści ideologicznych było w podręczniku z 1939 r. Po drugiej wojnie światowej astronom dalej był ukazywany w kontekście narodowościowym. Podręczniki z lat 50. prawie zawsze dodawały, iż był to „niemiecki kanonik z Torunia”, „niemiec-

reihe Studien des Georg-Eckert-Instituts zur internationalen Bildungsmedienforschung”, Bd. 135, Braunschweig 2014, s. 229–256.

⁷ I. Lewandowska, *Mikołaj Kopernik w polskich podręcznikach historii XX i XXI wieku. Analiza porównawcza*, „Komunikaty Mazursko-Warmińskie” 2014, nr 3, s. 365–388.

⁸ *Ziemie pruskie...*, s. 221–229; *Das „Pruzenland“...*, s. 246–256.

ki uczony z Torunia, kanonik fromborski na Warmii”, „wielki niemiecki astronom Kopernik”. W późniejszych latach pojawiało się też określenie „wschodnioprusak”. Po zjednoczeniu Niemiec częściej pisano o Koperniku jako wielkim humaniście, obdarzonym wieloma cechami uczonym, przejawiającym ogrom zainteresowań, unikano przy tym określeń narodowych.

W podręcznikach polskich w ciągu całego XX i na początku XXI w. prawie zawsze wskazywano Kopernika jako ucznia Akademii Krakowskiej, czego brak w podręcznikach innych krajów. W okresie międzywojennym traktowano go jako bohatera narodowego, podając, że był Polakiem, który kształcił się we Włoszech. Do opisu autorskiego dodawano teksty źródłowe, ilustracje i pytania dla uczniów. Jest to o tyle interesujące, że w innych podręcznikach, nawet współczesnych, sporadycznie przewiduje się na ten temat pracę z uczniami. W duchu patriotycznym utrzymane są też treści podręcznika wydanego zaraz po wojnie w Paryżu w 1946 r. Zupełnie inaczej uczony ten był przedstawiany w latach stalinowskich w Polsce. Przede wszystkim zwracano wówczas uwagę na jego konflikt z Kościołem katolickim, a także prezentowano go jako obrońcę klas uciśnionych, biedoty miejskiej i chłopstwa. Najbardziej rzeczowe informacje znajdujemy w podręcznikach opublikowanych po 1990 r. Oprócz tekstu głównego zamieszczano w nich teksty źródłowe, ilustracje systemu heliocentrycznego oraz portrety astronoma.

W radzieckich i rosyjskich podręcznikach szkolnych Mikołaj Kopernik zawsze był Polakiem, opisywanym obok Giordana Bruna i Galileusza. Podkreślano w nich opozycyjność jego poglądów wobec Kościoła katolickiego. We współczesnych podręcznikach rosyjskich dość dokładnie wyjaśnia się naukowe odkrycia Kopernika, tłumacząc heliocentryczne pojmowanie wszechświata, a w niektórych dopatruje się jego zasług w późniejszym opracowaniu kalendarza gregoriańskiego. Podręczniki rosyjskie podają też, że Kopernik był synem bogatego kupca, a potem został kanonikiem warmińskim. Obok tekstu głównego zamieszcza się reprodukcję obrazu Jana Matejki przedstawiającego uczonego na wieży fromborskiej oraz mapę świata autorstwa Kopernika.

Podręczniki litewskie okresu radzieckiego powielają informacje z książek wydawanych w Moskwie. Dopiero począwszy od lat 90. XX w., rzeczowo przedstawiano teorię heliocentryczną i inne odkrycia astronoma. Przy czym jego nazwisko zapisywano czasami po litewsku: „Mikalojus Koperni-

kas (pol. Kopernik, łac. Copernicus, 1473–1543)”. W większości podręczników Kopernik był uznawany za Polaka.

Kolejnej analizy obrazu Mikołaja Kopernika w książkach szkolnych podjęła się w 2014 r. Izabela Lewandowska, która przebadła aż 51 podręczników⁹. Tak duża ich liczba wynikała z nowych ofert wydawnictw prywatnych dopuszczonych do rynku edukacyjnego po reformie szkolnej z 1999 r. We wszystkich podręcznikach, bez względu na czas ich wydania, wymieniano zasługi Mikołaja Kopernika jako astronoma, w większości przypadków dodając, że był to Polak lub polski astronom. Zawsze też tłumaczono założenia teorii heliocentrycznej, chociaż bez podawania tego pojęcia, które zaczęło się pojawiać dopiero od lat 70. XX w., i to też nie zawsze. Najczęściej autorzy przytaczali tytuł głównego dzieła Kopernika *O obrotach sfer niebieskich* i najważniejsze daty, czyli rok jego wydania: 1543 oraz lata życia uczonego: 1473–1543. Charakteryzowali astronoma jako człowieka wszechstronnie uzdolnionego, działającego na różnych polach, typowego człowieka renesansu. Oprócz wskazywania jego zainteresowań astronomią wyjaśniano, że był prawnikiem, ekonomistą, kartografem, lekarzem i politykiem. Pojawiała się również informacja, że tłumaczył starożytne greckie teksty na łacinę. Interesował się poezją, sztukami pięknymi, matematyką, filozofią. Zamieszczano więcej zdjęć, nie tylko portretowych, lecz także pomnika z Warszawy, a po 2010 r. – w związku ze znalezieniem szczątków astronoma – publikowano rekonstrukcję jego wyglądu na podstawie czaszki. Sporo pisano także o warmińskiej działalności astronoma.

Metodologia badań własnych – polsko-niemieckie spojrzenie przez pryzmat podręczników

Do analizy wybrano 16 podręczników polskich z czterech największych wydawnictw komercyjnych: Wydawnictw Szkolnych i Pedagogicznych (dalej: WSiP), Wydawnictwa Nowa Era, Wydawnictwa Pedagogicznego OPE-
RON, Gdańskiego Wydawnictwa Oświatowego (dalej: GWO), zarówno w zakresie podstawowym, jak i rozszerzonym. Pozycje te były drukowane

⁹ I. Lewandowska, op. cit., s. 365–388.

w latach 2019–2023, co jest związane z wprowadzeniem w Polsce nowej reformy oświaty w 2017 r. i tym samym nowej podstawy programowej kształcenia ogólnego. Wiedząc, że treści dotyczące Kopernika znajdują się w podręcznikach szkolnych, zdecydowano najpierw przyrzeć się bliżej podstawom programowym, na podstawie których te podręczniki są pisane. Co ciekawe, a jednocześnie niepokojące, to brak nauczania o astronomie na przedmiocie historia. Natomiast na przedmiocie geografia (zakres rozszerzony) uczeń: „prezentuje teorię heliocentryczną Mikołaja Kopernika, znaczenie współczesnych metod badań kosmicznych oraz osiągnięcia naukowców, w tym Polaków, w poznawaniu Wszechświata”. A na przedmiocie filozofia (zakres rozszerzony) uczeń powinien już znać osiągnięcia Kopernika, poznając bowiem filozofię Immanuela Kanta, „objaśnia, na czym polega »przewrót kopernikański« w filozofii i transcendentálność jego [I. Kanta] epistemologii”¹⁰. W związku z wprowadzeniem do edukacji nowego przedmiotu historia i terazniejszość w 2022 r. nastąpiła modyfikacja podstawy programowej, a co za tym idzie – także zmiany w treściach. Niestety zrezygnowano z jakichkolwiek wiadomości o tym wybitnym uczonym¹¹. Poczieszeniem pozostaje jedynie poświęcenie mu więcej miejsca w szkole podstawowej. Tematyka związana z Kopernikiem znalazła się na etapie nauczania początkowego (klasy od pierwszej do trzeciej), na lekcjach języka polskiego, a także na lekcjach historii: w klasie czwartej uczeń opowiada o Koperniku i krakowskich żakach, natomiast w klasie szóstej uczeń charakteryzuje złoty wiek w Polsce na tle europejskim, m.in. największe osiągnięcia Mikołaja Kopernika¹².

¹⁰ Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 30 stycznia 2018 r. w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia, Dz.U. 2018, poz. 467.

¹¹ Rozporządzenie Ministra Edukacji i Nauki z dnia 8 marca 2022 r. zmieniające rozporządzenie w sprawie podstawy programowej kształcenia ogólnego dla liceum ogólnokształcącego, technikum oraz branżowej szkoły II stopnia, Dz.U. 2022, poz. 622.

¹² Rozporządzenie Ministra Edukacji Narodowej z dnia 14 lutego 2017 r. w sprawie podstawy programowej wychowania przedszkolnego oraz podstawy programowej kształcenia ogólnego dla szkoły podstawowej, w tym dla uczniów z niepełnosprawnością intelektualną w stopniu umiarkowanym lub znacznym, kształcenia ogólnego dla branżowej szkoły I stopnia, kształcenia ogólnego dla szkoły specjalnej przysposabiającej do pracy oraz kształcenia ogólnego dla szkoły policealnej, Dz.U. 2017, poz. 356.

Tym bardziej godne uznania są jakiekolwiek wzmianki o astronomie, będące jedynie świadomym wyborem autorów podręczników, a nie nakazem podstawy programowej. Wśród 16 analizowanych polskich podręczników treści dotyczące Kopernika znalazły się w 29 lekcjach i dodatkowo jednej rozkładówce (unikatowej na tle wszystkich analizowanych książek) pod nazwą „Symbole epoki: Teoria heliocentryczna Mikołaja Kopernika” (dla działu: *Europa i Nowy Świat*)¹³.

Przy analizie niemieckich podręczników warto zwrócić uwagę na fakt, że system szkolnictwa w tym kraju wyróżnia się na tle międzynarodowym dwiema cechami szczególnymi: jest zróżnicowany według konkurencyjnych typów szkół średnich oraz według poszczególnych krajów związkowych. W przypadku szkół średnich istnieje gimnazjum dla uczniów najbardziej zdolnych, które kończy się maturą i możliwością bezpośredniego dostępu do uniwersytetu. Natomiast drugi filar systemu szkolnego stanowią placówki, po których otrzymuje się świadectwo ukończenia szkoły po klasie 10 i które umożliwiają młodym ludziom albo szkolenie zawodowe, albo kontynuację nauki w fazie licealnej (klasy 11–13). W zależności od kraju związkowego nazywają się one szkołą komunalną lub szkołą politechniczną. Poszczególne kraje związkowe mogą w dużej mierze autonomicznie decydować o swojej polityce edukacyjnej, pod warunkiem przestrzegania kilku ogólnych przepisów dotyczących czasu kształcenia obowiązkowego lub porównywalności kwalifikacji edukacyjnych. Ta autonomia w zakresie polityki edukacyjnej oznacza, że każdy kraj związkowy przyjmuje również własne programy nauczania¹⁴.

W badanym okresie, począwszy od połowy 2010 r., system szkolnictwa w Republice Federalnej Niemiec był w dużej mierze stabilny pod względem struktury i treści nauczania. Nie ma obecnie większych reform, jak te, które we wschodnich krajach związkowych były już kilkukrotnie przeprowadzane. Było tak w latach 70., po przełomie 1989 i 1990 r. czy też po wynikach międzynarodowego badania porównawczego PISA po 2001 r., które

¹³ A. Kucharski, A. Niewęglowska, *Poznać przeszłość 2. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres podstawowy*, Warszawa 2020, s. 38–39.

¹⁴ Ogólny przegląd niemieckiego systemu edukacyjnego: O. Köller et al., *Das Bildungswesen in Deutschland. Bestand und Potenziale*, Bad Heilbrunn 2019.

w Niemczech uznano za wysoce alarmujące¹⁵. W ostatniej dekadzie w niektórych krajach związkowych wprowadzono nowe programy nauczania, ale skupiały się one przede wszystkim na aktualnym dydaktycznym paradygmacie rozwoju kompetencji, na poprawie opcji wyboru między różnymi typami szkół oraz na dalszym wdrażaniu cyfryzacji. Pod względem merytorycznym nie nastąpiły jednak istotne innowacje, jeśli chodzi o tematykę historii, doszło raczej do powolnego rozwoju¹⁶.

Największym wyzwaniem dla niemieckiego systemu szkolnego w ostatnich latach jest napływ od roku szkolnego 2014/2015 kilkuset tysięcy dzieci i młodzieży – uchodźców z Syrii, Afganistanu i innych ogarniętych wojną krajów Azji i Afryki, a od 2022 r. także z Ukrainy. Starając się sprostać trudnościom w edukacji, utworzono klasy przygotowawcze, jakie istniały w podobnej formie już w okresie migracji zarobkowej, na podstawie dwustronnych umów rekrutacyjnych z lat 60. i 80. XX w.¹⁷ Ponadto wzrosło znaczenie nauki języka niemieckiego jako języka obcego lub drugiego. Nie ma to jednak (jeszcze) wpływu na treść podręczników do nauki historii.

Wybór i zakres podręczników do badania należy rozpatrywać w kontekście ogólnej polityki edukacyjnej w Niemczech. Do analizy wybrano 12 podręczników z lat 2017–2022. To trochę mniej niż w przypadku Polski, odzwierciedla to jednak tę „spokojniejszą” fazę w opracowywaniu programów nauczania i podręczników. Spośród niemieckich książek do nauczania historii znajdują się publikacje czterech największych i najważniejszych wydawców: Kletta, Westermanna, Cornelsena i Buchnera. Uwzględniono też podręcznik szkolny z serii „Europa. Nasza Historia”, ciekawy merytorycznie i stymulujący dydaktycznie w kontekście niemiecko-polskim, który

¹⁵ P. Wagner, *Egalisierung der Teilhabe? Sozial-liberale Bildungsreformen und die Gesellschaftsgeschichte der Demokratie im Westdeutschland der 1960er- bis 1980er-Jahre*, „Archiv für Sozialgeschichte” 2022, Bd. 62, s. 265–296; E. Droit, W. Rudloff, *Vom deutsch-deutschen „Bildungswettlauf“ zum internationalen „Bildungswettbewerb“*, w: *Geteilte Geschichte. Ost- und Westdeutschland 1970–2000*, Hrsg. F. Bösch, Bonn 2015, s. 321–368.

¹⁶ Niemieckie programy nauczania można znaleźć w bazie danych GLOTREC CAT: <https://itbc.gei.de> (dostęp: 24.05.2023).

¹⁷ S. Zloch, *Das Wissen der Einwanderungsgesellschaft. Migration und Bildung in Deutschland 1945–2000*, Göttingen 2023; A. Agarwala, *Das Integrationsexperiment. Flüchtlinge an der Schule – eine Bilanz nach fünf Jahren*, Bonn 2020.

jednak ma niewielką liczbę użytkowników w obu krajach. Po stronie polskiej reforma oświaty i przede wszystkim rozwiązanie gimnazjów utrudniły jego użytkowanie, natomiast po stronie niemieckiej wydrukowanie podręcznika powierzono raczej nieznanemu wydawcy (Eduversum), który nie ma takiej samej siły rynkowej jak wymienione powyżej wydawnictwa¹⁸.

W analizie uwzględniono wydania dla różnych landów: Bawarii, Nadrenii Północnej-Westfalii, Saksonii i Dolnej Saksonii. Mimo że nie są to wszystkie landy, należy zauważyć, że wersje podręczników prawie nie różnią się w częściach ogólnohistorycznych, niespecyficznych dla danego regionu – a prezentacja życia i twórczości Mikołaja Kopernika znajduje się właśnie w częściach ogólnohistorycznych.

W zależności od landu tematykę Kopernika przeznaczono do zajęć w klasie siódmej, zwłaszcza ósmej, a więc jest ona skierowana do dzieci w wieku 12–13 lat. Natomiast w wyższych klasach, zaczynając od klasy 11, do których uczęszczają uczniowie w wieku 16–17 lat, rzadko omawiana jest ta problematyka, gdyż duży nacisk kładzie się na okres od końca XVIII w. W najlepszym razie epoka nowożytna jest podawana przykładowo, dlatego też w analizie znajdują się tylko dwa niemieckie podręczniki historii do klas wyższych, w których jest wzmianka o Koperniku. Po raz pierwszy informacje o uczonej pojawiają się bez wyjątku we wszystkich podręcznikach w dziale: *Początki czasów nowożytnych – nowe myślenie, nowe światy*¹⁹ czy *Nowe horyzonty przestrzenne i duchowe*²⁰. Kopernik nigdy nie jest wprowadzony jako pojedyncza osoba, ale występuje razem z Galileo Gali-

¹⁸ Debata: Gabriele Lesser: *Deutsch-polnisches Schulbuch. Länderübergreifender Flop*, <https://taz.de/Deutsch-polnisches-Schulbuch/!5933450/> (dostęp: 24.05.2023); V. Julkowska, H.-J. Bömelburg, *Stellungnahme der Co-Vorsitzenden der Gemeinsamen Deutsch-Polnischen Schulbuchkommission*, <https://schulbuchkommission.eu/stellungnahme-der-co-vorsitzenden-der-gemeinsamen-deutsch-polnischen-schulbuchkommission/> (dostęp: 26.05.2023).

¹⁹ *Geschichte entdecken 2. Nordrhein-Westfalen G9*, Hrsg. M. Bergmeister, Bamberg 2020; *Geschichte und Geschehen 2*, Hrsg. M. Sauer, Stuttgart–Leipzig 2020; A. Brückmann et al., *Europa. Unsere Geschichte 2*, Wiesbaden 2017.

²⁰ *Das waren Zeiten 2. Vom Mittelalter zum Absolutismus. Bayern*, Hrsg. D. Brückner, J. Koller, Bamberg 2019; *Anno 3. Geschichte Gymnasium Sachsen*, Hrsg. U. Baumgärtner et al., Braunschweig 2020; *Horizonte 7. Geschichte Gymnasium Bayern*, Hrsg. U. Baumgärtner, H. Rogger, W. Weigand, Braunschweig 2019.

lei, czasem również z Leonardem da Vinci, Janem Gutenbergiem i innymi pionierami tej epoki.

Badaniem porównawczym w podręcznikach zarówno polskich, jak i niemieckich objęto przede wszystkim tekst główny, autorski, stanowiący oś narracji, ale także teksty uzupełniające (fragmenty źródeł historycznych, literatury pięknej, prac popularnonaukowych i naukowych, ciekawostki, komentarze do ilustracji itp.), teksty wyjaśniające (słowniczek pojęć, przypisy, odsyłacze do literatury itp.) oraz teksty organizujące pracę nauczyciela i uczniów (polecenia i zadania dla uczniów, zestawy pytań powtórzeniowych i kontrolnych itp.). Pod uwagę wzięto też środki pozatekstowe (mapy, schematy, diagramy) oraz materiały obrazowe, stanowiące ikonografię podręcznikową.

Analiza narracji podręcznikowej

Studia, zainteresowania i praca Kopernika

W polskich podręcznikach informacje o pochodzeniu i rodzinie astronoma są zdawkowe. Co prawda w każdym z nich zapisano, że pochodził on z Torunia („urodził się w Toruniu”, „toruński astronom”, „Torunianin”), przy czym tylko trzy razy, że pochodził z rodziny mieszczańskiej (kupieckiej)²¹. Zabrakło tu szerszego przedstawienia dzieciństwa, szkolnej nauki czy kontekstu językowo-obywatelskiego. W podręcznikach do klasy pierwszej (obejmującej chronologicznie starożytność i średniowiecze) analizie poddano tematy dotyczące kultury średniowiecza w Polsce (w dziewięciu książkach bez znaczenia, czy w zakresie podstawowym, czy w rozszerzonym), w których autorzy najczęściej wymieniają Kopernika wśród żaków Akademii Krakowskiej (Uniwersytetu Jagiellońskiego). Jest to zazwyczaj informacja jednozdaniowa, np. „W 1405 r. w stolicy Polski powstała pierwsza w Europie katedra matematyki i astronomii. Kształciło się tam wielu

²¹ J. Choińska-Mika, P. Szlanta, K. Zielińska, *Historia. Podręcznik. Liceum i technikum. Klasa 2. Zakres rozszerzony*, Warszawa 2020, s. 189; J. Czuby, *Historia. Podręcznik. Liceum i technikum. Klasa 2. Zakres podstawowy. Nowa edycja*, Warszawa 2023, s. 12; A. Kucharski, A. Niewęgłowska, op. cit., s. 113.

wybitnych uczonych, m.in. Mikołaj Kopernik”²²; „Na przełomie 1491 i 1492 r. studia na Akademii rozpoczął Mikołaj Kopernik”²³; „W Krakowie powstała pierwsza w Europie katedra matematyki i astronomii, wykładali tu znakomici, cieszący się międzynarodowym uznaniem naukowcy, tacy jak Marcin Król, Marcin Bylica, Wojciech z Brudzewa. Ostatni z nich był nauczycielem Mikołaja Kopernika, który pod koniec XV w. studiował w Krakowie”²⁴. W podręcznikach do klasy drugiej (obejmujących okres nowożytny) pisze się o studiach Kopernika przy okazji jego biografii. Są to również zdawkowe informacje, np. „Studiował nauki matematyczno-przyrodnicze na Uniwersytecie Krakowskim, a ponadto w Italii medycynę i prawo kanoniczne”²⁵; „Po ukończeniu studiów na Akademii Krakowskiej kontynuował naukę na uniwersytetach w Bolonii (prawo) i w Padwie (medycyna)”²⁶; „Matematycy i astronomowie [w Krakowie] Marcin Król, Wojciech z Brudzewa, Jan z Głogowa byli nauczycielami Mikołaja Kopernika przyjętego na uniwersytet w końcu XV w.”²⁷; „Na wykłady wybitnego matematyka Wojciecha z Brudzewa (zm. 1495) uczęszczał zarówno sławny niemiecki poeta i humanista Konrad Celtis, jak i młody Mikołaj Kopernik, który studiował w Krakowie w latach 1491–1495”²⁸; „[...] studiował na uniwersytetach w Krakowie, Bolonii, Padwie i Ferrarze”²⁹. Można więc

²² R. Kulesza, K. Kowalewski, *Zrozumieć przeszłość 1. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres rozszerzony*, Warszawa 2019, s. 552; to samo w podręczniku z 2022 r., s. 553.

²³ M. Ustrzycki, J. Ustrzycki, *Historia 1. Zakres podstawowy. Podręcznik dla szkoły ponadpodstawowej*, cz. 2, Gdynia 2019, s. 271. Dokładnie to samo zdanie jest w podręczniku tych samych autorów w zakresie rozszerzonym, s. 368.

²⁴ M. N. Faszczka, R. Lolo, K. Wiśniewski, *Historia. Podręcznik. Liceum i technikum. Klasa 1. Zakres podstawowy*, Warszawa 2019, s. 327–328. Dokładnie to samo zdanie jest w podręczniku tych samych autorów wydanym w 2022 r., s. 349.

²⁵ A. Kucharski, A. Niewęglowska, op. cit., s. 113.

²⁶ J. Czuby, op. cit., s. 12.

²⁷ J. Choińska-Mika et al., *Historia. Podręcznik. Liceum i technikum. Klasa 1. Zakres rozszerzony*, Warszawa 2019, s. 468, to samo zdanie w wydaniu z 2022 r., s. 498.

²⁸ J. Choińska-Mika, P. Szlanta, K. Zielińska, op. cit., s. 187.

²⁹ Ł. Kępski, J. Wijaczka, *Ślady czasu. Historia. Podręcznik dla klasy 2 liceum i technikum. Zakres podstawowy i rozszerzony*, Gdańsk 2021, s. 128.

powiedzieć, że w 13 podręcznikach (na 16 analizowanych) pojawia się informacja o studiach młodego astronoma.

Mogłoby się wydawać, że nazwanie Kopernika „człowiekiem renesansu” jest oczywiste, gdy o nim mówimy i piszemy. Co prawda jego odkrycie umieszczano w tematach lekcji dotyczących kultury renesansu, jednak hasłowe określenie wszystkich zainteresowań i pasji Kopernika mianem „człowieka renesansu” użyto jedynie w dwóch podręcznikach: „Najwybitniejszym i najbardziej znanym człowiekiem renesansu na ziemiach polskich był Mikołaj Kopernik” i dalej w ramce z biogramem: „Wszechstronny człowiek renesansu: astronom, matematyk, prawnik, lekarz i ekonomista”³⁰; „Wszechstronne wykształcenie i renesansowa rozległość zainteresowań pozwalały mu na prowadzenie badań w zakresie astronomii, matematyki i ekonomii”³¹. Częściej wymieniano jego pojedyncze zainteresowania, studia czy pasje. I tak matematyka występuje 12 razy, medycyna (medyk, lekarz) – 10 razy, ekonomia – 9 razy, prawo – 7 razy, filologia (tłumacz) – 5 razy, kartografia – 3 razy. Tylko jeden raz pojawia się wzmianka, że Kopernik tworzył poezję w języku łacińskim³².

Z jego wszechstronnymi zainteresowaniami łączy się dalsze życie – co robił po studiach? gdzie mieszkał? czym się zajmował? Wiemy, że 40 lat życia Kopernik spędził na Warmii, głównie we Fromborku, w Lidzbarku Warmińskim i Olsztynie, gdzie prowadził astronomiczne obserwacje, pisał *De revolutionibus...*, ale także sprawował funkcje wynikające z obowiązków kanonika warmińskiego. We wszystkich analizowanych podręcznikach jest o tym niewiele informacji, w dodatku niekiedy błędnych! „Wiele lat spędził w Olsztynie i we Fromborku. Jako administrator dóbr biskupa warmińskiego odpowiadał za obronę zamków warmińskich podczas wojny z Krzyżakami w latach 1519–1521”³³ – w tym zdaniu należy się odnieść do dwóch kwestii. Po pierwsze, sformułowanie „jako administrator dóbr biskupa warmińskiego” jest mylne, były to bowiem zamki kapituły warmińskiej, a Kopernik był w tym czasie administratorem komornictwa ol-

³⁰ A. Kucharski, A. Niewęgłowska, op. cit., s. 113.

³¹ J. Czuby, op. cit., s. 12.

³² J. Choińska-Mika, P. Szlanta, K. Zielińska, op. cit., s. 189.

³³ J. Czuby, op. cit., s. 12.

sztynskiego z ramienia Warmińskiej Kapituły Katedralnej, a nie biskupa. Natomiast nigdy nie był administratorem dóbr biskupstwa warmińskiego. Nie jest też poprawne zdanie, że odpowiadał za obronę zamków warmińskich (wówczas musielibyśmy mówić także o zamkach biskupich na Warmii) podczas wojny z Krzyżakami, a jedynie za zamek kapituły w Olsztynie, podlegający (wraz z zamkiem w Pieniężnie) kapitule fromborskiej. W innym podręczniku jest jeszcze większe uproszczenie: „Po powrocie do kraju osiadł na Warmii. Został administratorem diecezji warmińskiej oraz kanonikiem kapituły we Fromborku”³⁴ – diecezja warmińska na początku XVI w. obejmowała 14 dekanatów sięgających na północy aż po dzisiejszą granicę z obwodem kaliningradzkim, na południu do granicy rzeki Omulew, a na wschodzie obejmujących Krainę Wielkich Jezior Mazurskich, Kopernik zaś był jedynie administratorem małej części diecezji, czyli dóbr kapitulnych. Natomiast w czasie wakatu na biskupstwie (osiem miesięcy w 1523 r.) był administratorem *sede vacante* diecezji warmińskiej, miał zatem władzę zbliżoną do biskupiej zarówno świecką, jak i duchowną. W podręczniku Nowej Ery z 2023 r. jest informacja, że Kopernik „Większość życia spędził w Lidzbarku Warmińskim i Fromborku”³⁵, co jest oczywiście prawdą, ale sugeruje, że w Lidzbarku mieszkał dłużej. W rzeczywistości mieszkał tam siedem lat, a we Fromborku 30.

Przyjrzyjmy się teraz, jakie określenia przestrzenne związane z życiem i działalnością astronoma na Warmii są najczęściej wymieniane: Warmia (kapituła warmińska, diecezja warmińska, zamki warmińskie), gdzie żył i pracował aż 40 lat – siedem razy; Frombork, gdzie mieszkał 30 lat, prowadził obserwacje astronomiczne, umarł i został pochowany – dziewięć razy; Lidzbark Warmiński, gdzie mieszkał siedem lat i napisał m.in. *Komentarzyk* – jeden raz; Olsztyn, gdzie mieszkał trzy lata i przygotowywał zamek do obrony przed Krzyżakami – pięć razy. Z kilkudziesięcioletnim życiem na Warmii wiążą się inne zainteresowania i obszary działalności Kopernika, o których rzadko wspominają autorzy podręczników szkolnych. Oprócz

³⁴ A. Kucharski, A. Niewęglowska, op. cit., s. 113.

³⁵ P. Klint, *Zrozumieć przeszłość 2. Podręcznik do historii dla liceum ogólnokształcącego i technikum. Zakres rozszerzony*, Warszawa 2021, s. 179; to samo w podręczniku z 2023 r., s. 167.

pasji astronomicznej, matematycznych obliczeń, tłumaczeń dzieł filozofów z greki na łacinę, pełnienia funkcji kanonika i wynikających z tego zobowiązań Mikołaj Kopernik interesował się także gospodarką, o czym wspominało w książkach dla uczniów przy jego reformie monetarnej: „Był też autorem projektu reformy monetarnej”³⁶ (tylko jedno zdanie bez żadnego wyjaśnienia, na czym ta reforma polegała); „[...] wniósł również znaczący wkład w rozwój ekonomii. Sformułował prawo głoszące, że groszy pieniądza (o niższej zawartości kruszcu) wypiera z rynku lepszy”³⁷; „Innym wielkim dokonaniem Kopernika były badania w dziedzinie ekonomii i sformułowane w 1517 r. prawo, zgodnie z którym na rynku pieniężnym gorsza moneta wypiera lepszą (znane w ekonomii jako prawo Greshama)”. I dalej w tym samym podręczniku jest pojęcie na żółtej apli:

Prawo Greshama – prawo ekonomiczne mówiące o tym, że gdy w obiegu znajdują się monety o tym samym nominale, ale o różnej zawartości czystego kruszcu (złota lub srebra), pieniądza lepszy (o większej zawartości kruszcu) jest wypierany przez pieniądza gorszy (zawierający mniej kruszcu). Opłaca się bowiem przetapiać monety „dobre” i sprzedawać uzyskany w ten sposób kruszec. Prawidłowość tę w XVI w. oprócz Kopernika opisał też młodszy od niego Anglik Thomas Gresham (czytaj: greszem), stąd nazywa się ją prawem Greshama lub Kopernika-Greshama³⁸.

Samo wyjaśnienie mechanizmu wypierania monety lepszej przez gorszą jest dobrze przedstawione i dla uczniów zrozumiałe, jednak najnowsze badania udowadniają, że Greshamowi nie powinno się przypisywać tego prawa, gdyż nie on nad nim pracował³⁹.

Natomiast podręczniki niemieckie podają znacznie mniej informacji o biografii Kopernika niż polskie. Tylko w jednym z nich zanotowano: „[Kopernik] [p]ochodził z Torunia nad Wisłą. Studiował teologię, pra-

³⁶ A. Kucharski, A. Niewęgłowska, op. cit., s. 113.

³⁷ P. Klint, op. cit., wyd. 2023, s. 167.

³⁸ J. Choińska-Mika, P. Szlanta, K. Zielińska, op. cit., s. 189–190.

³⁹ Zob. więcej w: M. Bochenek, *Mikołaj Kopernik czy Thomas Gresham? O historii i dysputach wokół prawa gorszego pieniądza*, Toruń 2023.

wo, matematykę, medycynę i astronomię w Krakowie i we Włoszech⁴⁰. W najlepszym razie podręczniki podkreślają jego szeroki zakres studiów: „Matematyka, prawo i medycyna”⁴¹ albo „Odbywał studia matematyczne, prawnicze i medyczne”⁴². Z reguły jest przedstawiany jako astronom i matematyk, a więc jako naukowiec, rzadko jako duchowny⁴³. W jednym podręczniku zapisano, że „był w służbie biskupa”⁴⁴, a drugi mówił trochę ściślej o tym, że „stał się współpracownikiem biskupa Warmii na terenie dzisiejszej Polski”⁴⁵. Jako konkretne miejsce działalności tylko w jednej książce wskazano, że był on „kanonikiem we Fromborku”⁴⁶. W innej zaproponowano stworzenie „postu tematycznego” i w tym celu polecono uczniom opracowanie „krótkich sylwetek Kopernika i Galileusza”, m.in. z danymi biograficznymi⁴⁷.

Opis w niemiecko-polskim podręczniku szkolnym kontrastuje z tymi niezwykle krótkimi wzmiankami o życiu i twórczości astronoma. Wyjaśnia, że Kopernik „pochodził z zamożnej rodziny kupieckiej z Torunia, jednego z największych miast Królestwa Polskiego”, a następnie odbywał studia w Krakowie, Bolonii i Padwie, po czym poświęcił się obserwacjom astronomicznym w Rzymie. Po powrocie na Warmię, jako kanonik, Kopernik zajmował się „oprócz astronomii zagadnieniami ekonomii, medycyny, administracji, inżynierii i kartografii”⁴⁸.

⁴⁰ *Anno 3...*, s. 9.

⁴¹ *Geschichte entdecken 2...*, s. 60.

⁴² *Das waren Zeiten 2...*, s. 79.

⁴³ *Forum Geschichte 2: Von der Stadt im Mittelalter bis zur Industrialisierung. Nordrhein-Westfalen Gymnasium G 9*, Hrsg. N. Born, H.-J. Cornelißen, Berlin 2020, s. 72; *Geschichte entdecken 2...*, s. 240.

⁴⁴ *Geschichte entdecken 2...*, s. 60.

⁴⁵ *Das waren Zeiten 2...*, s. 79.

⁴⁶ *Zeiten und Menschen. Geschichte, Einführungsphase Niedersachsen*, Hrsg. H.-J. Lenzian, Braunschweig–Paderborn 2018, s. 99.

⁴⁷ *Zeiten und Menschen 2. Geschichte G 9*, Hrsg. H.-J. Lenzian, Braunschweig 2020, s. 76.

⁴⁸ A. Brückmann et al., op. cit., s. 22.

Teoria heliocentryczna Mikołaja Kopernika i późniejsze losy jego dzieła

Najwięcej informacji o astronomie i jego dziele znajduje się w podręcznikach do klasy drugiej, w których omawiany jest renesans europejski i polski, a także kultura baroku. Kopernik pojawia się w ośmiu podręcznikach charakteryzujących renesans europejski, ośmiu – renesans polski oraz pięciu – kulturę baroku, przy czym informacje te są bardzo zróżnicowane pod względem merytorycznym i zastosowanych środków dydaktycznych.

Biorąc pod uwagę tekst podstawowy (autorski), teksty uzupełniające i wyjaśniające, należy zauważyć, że wzmianka, że Kopernik był astronomem, występuje w każdym podręczniku opisującym odrodzenie, podobnie jak teoria heliocentryczna, która często jest wyjaśniana za pomocą źródłostwu: gr. *helios* – ‘słońce’ i łac. *centrum* – ‘środek’. Jego najwybitniejsze dzieło *O obrotach sfer niebieskich* jest przywoływane aż 32 razy zarówno w tekście autorskim, biogramach, materiałach uzupełniających, jak i na osi czasu, w kalendarium oraz w zadaniach i poleceniach dla uczniów. Ciekawe, że ani razu autorzy nie podają rozszerzonego tytułu, czyli *O obrotach sfer niebieskich ksiąg sześć*, co zdarzało się w poprzednich latach. Natomiast oryginalny tytuł po łacinie: *De revolutionibus orbium coelestium* jest przywoływany w tekście zaledwie dwa razy, przy czym raz w podręczniku Nowej Ery dla zakresu podstawowego, w którym jest cała rozkładówka poświęcona Kopernikowi i jego teorii⁴⁹, a drugi raz w podręczniku GWO przy biogramie Mikołaja Kopernika⁵⁰.

Teoria heliocentryczna opracowana przez astronoma przyczyniła się do zmiany postrzegania świata i myślenia człowieka. Niewątpliwie była to rewolucja naukowa (termin użyty tylko raz w kontekście odkrycia Kopernika) lub przewrót kopernikański (użyty dwa razy). Zwrócili na to uwagę autorzy wspomnianego już podręcznika z zakresu podstawowego – Adam Kucharski i Aneta Niewęgłowska, pisząc:

⁴⁹ A. Kucharski, A. Niewęgłowska, op. cit., s. 38–39.

⁵⁰ Ł. Kępski, J. Wijaczka, op. cit., s. 128.

Uważa się, że to właśnie dzieło Kopernika zapoczątkowało nowożytną rewolucję naukową. Odkrywanie praw rządzących naturą oparto na wnioskowaniu rozumowym, a obserwacje i eksperymenty miały zastąpić stosowane w średniowieczu powoływanie się wyłącznie na opinie autorytetów.

I dalej:

Niektórzy historycy skłaniali się do tego, aby datę publikacji *O obrotach sfer niebieskich* (1543 r.) uznać za początek chronologii epoki nowożytnej. Z pewnością można stwierdzić, że zaczęła się wówczas rewolucja naukowa. Z tego powodu ukuto termin „przewrót kopernikański”, stosowany wobec odkryć, które radykalnie zmieniają wizję świata i otwierają nowe etapy w dziejach nauki⁵¹.

W kilku podręcznikach autorzy podają dalsze losy teorii heliocentrycznej i dzieła uczonych, którzy się nią zajmowali: „Kontynuatorami myśli Kopernika byli tacy wybitni myśliciele i astronomowie, jak Giordano Bruno, Galileusz i Jan Kepler. Teoria Kopernikańska nie stała się jednak powszechnie znana, a tym bardziej akceptowana ani w XVI, ani w XVII w.”⁵². Szerzej ujęli to autorzy z wydawnictwa WSiP:

W drugiej połowie XVI w. do dzieła Kopernika odwołał się Giordano (czytaj: dziordano) Bruno (1548–1600), włoski dominikanin, który porzucił zakon i nauczał filozofii w różnych miastach europejskich. Przyjmując za punkt wyjścia teorię kopernikańską, sformułował on koncepcję nieskończonej wielości światów podobnych do Układu Słonecznego, w którym znajduje się Ziemia. Pochwycony przez inkwizycję Bruno został uwięziony i w 1600 r. spalony na stosie w Rzymie. Dopiero wtedy, gdy Giordano Bruno wyciągnął teologiczne (czyli odnoszące się do natury Boga) wnioski z teorii Kopernika, Kościół katolicki uznał ją za niebezpieczną. W 1616 r. zakazał czytania dzieła *O obrotach sfer niebieskich*

⁵¹ A. Kucharski, A. Niewęglowska, op. cit., s. 31, 39.

⁵² M. Ustrzycki, J. Ustrzycki, *Historia 2. Zakres rozszerzony. Podręcznik dla szkół ponadpodstawowych*, cz. 1, Gdynia 2020, s. 18.

i rozpowszechniania zawartych w nim ustaleń (decyzja ta została odwołana w 1835 r.)⁵³.

Przy omawianiu kultury baroku, szczególnie myśli naukowej i filozoficznej XVII w., autorzy podręczników zawsze odwołują się do kontynuatora odkryć Kopernika, czyli Galileusza (Galileo Galilei). Na 25 razy, kiedy wspomniano jego nazwisko, pięć razy podano, że był to włoski uczony. Natomiast Johannes Kepler jest wymieniany siedem razy, w tym trzy jako Niemiec.

W tekstach uzupełniających narrację autorską mamy biogramy Kopernika otoczone ramką z jego portretem i latami życia (pięć razy), a tylko w jednym podręczniku (wydanym w 2021 i 2023 r.) autorstwa Pawła Klinta znajduje się tekst źródłowy, tj. fragment przedmowy do dzieła *O obrotach sfer niebieskich*, w której Mikołaj Kopernik zwrócił się do papieża Pawła III i uzasadnił przyczyny opublikowania teorii heliocentrycznej⁵⁴. Do tego źródła autor zaproponował dwa polecenia dla uczniów: „1) Wyjaśnij, na czym polegała przełomowość odkrycia Mikołaja Kopernika, 2) Scharakteryzuj poglądy Kopernika na temat możliwości rozpowszechnienia swojej teorii”⁵⁵.

W analizowanych książkach brakuje natomiast jakichkolwiek fragmentów literatury naukowej, popularnonaukowej czy pięknej. Bardzo mało jest także tekstów wyjaśniających. Mamy zaledwie trzy pojęcia: „teoria heliocentryczna” (dwa razy)⁵⁶ oraz „prawo Greshama” (jeden raz)⁵⁷, a także dwa razy poleconą literaturę do samodzielnego studiowania: J. Małłek, *Mikołaj Kopernik. Szkice do portretu*, Toruń 2015⁵⁸ oraz K. Mikulski, *Mikołaj Kopernik. Środowisko społeczne, pochodzenie i młodość*, Toruń 2015⁵⁹.

⁵³ J. Choińska-Mika, P. Szlanta, K. Zielińska, op. cit., s. 72–73.

⁵⁴ Cyt. za: M. Kopernik, *O obrotach sfer niebieskich*, tłum. M. Brożek, Warszawa 1953, s. 45–49.

⁵⁵ P. Klint, op. cit., wyd. 2021, s. 58; to samo w podręczniku z 2023 r., s. 54.

⁵⁶ M. Ustrzycki, J. Ustrzycki, *Historia 2. Zakres podstawowy. Podręcznik dla szkoły ponadpodstawowej*, cz. 1, Gdynia 2020, s. 14; to samo dla zakresu rozszerzonego, s. 17.

⁵⁷ J. Choińska-Mika, P. Szlanta, K. Zielińska, op. cit., s. 190.

⁵⁸ Ł. Kępski, J. Wijaczka, op. cit., s. 129.

⁵⁹ J. Choińska-Mika et al., *Historia. Podręcznik. Liceum i technikum. Klasa 1. Zakres rozszerzony. Nowa edycja*, Warszawa 2022, s. 508.

Teksty organizujące pracę nauczyciela i uczniów również są skromne. To jednozdaniowe podsumowania tematów lekcji, w których podaje się najczęściej nazwisko Mikołaja Kopernika, teorię heliocentryczną oraz rok i tytuł dzieła *O obrotach sfer niebieskich* (11 razy). Nieliczne pytania i polecenia stawiane uczniom nie są intrygujące, ale raczej proste. Dla przykładu w podręczniku Nowej Ery z 2020 r. mamy polecenia: „1) Wyjaśnij, dlaczego teoria Mikołaja Kopernika nie spotkała się z akceptacją w XVI w. 2) Oceń znaczenie teorii heliocentrycznej dla nauki”⁶⁰. W podręczniku WSiP z 2023 r. czytamy: „Wytłumacz, dlaczego teoria Mikołaja Kopernika jest nazywana przewrotem kopernikańskim”⁶¹. Natomiast w podręczniku GWO z 2021 r. pytanie jest oparte na pracy z materiałem dodatkowym (niestety autorzy nie wskazali, skąd jest zaczerpnięty ten materiał): „Podaj przyczyny krytykowania teorii heliocentrycznej przez Kościół. Wykorzystaj materiał dodatkowy nr 11 oraz wiedzę pozaźródłową”⁶².

Podczas analizy porównawczej wyraźnie dało się zauważyć, że podręczniki niemieckie skupiają się wyłącznie na heliocentrycznej teorii Kopernika, a inne tematy, takie jak jego rozważania ekonomiczne, nie są w ogóle poruszane. Tytuł jego głównego dzieła występuje tylko w kilku podręcznikach szkolnych, w tym w tłumaczeniu na język niemiecki i w oryginalnej wersji łacińskiej⁶³. Jedynie w niemiecko-polskim podręczniku szkolnym można znaleźć dłuższe cytaty źródłowe z tego dzieła⁶⁴.

Autorzy podręczników kładą większy nacisk na proces wytwarzania wiedzy: prawie wszystkie podkreślają własne obserwacje i obliczenia Kopernika, jego pracowitość, studiowanie autorów starożytnych, a nawet arabskich⁶⁵; czasami podkreśla się, że astronom prowadził te badania w czasie wolnym⁶⁶. Jednak pojawia się też dezinformacja – notabene taka

⁶⁰ A. Kucharski, A. Niewęgłowska, op. cit., s. 39.

⁶¹ J. Czuby, op. cit., s. 12.

⁶² Ł. Kępski, J. Wijaczka, op. cit., s. 128.

⁶³ *Das waren Zeiten* 2..., s. 79; *Forum Geschichte* 2..., s. 229.

⁶⁴ A. Brückmann et al., op. cit., s. 23.

⁶⁵ *Geschichte entdecken* 2..., s. 60; *Geschichte 7. Gymnasium Bayern*, Hrsg. A. Gawatz, A. Griesinger, Braunschweig 2019, s. 106; *Das waren Zeiten* 2..., s. 79; A. Brückmann et al., op. cit., s. 22.

⁶⁶ *Das waren Zeiten* 2..., s. 79.

sama jak w polskim podręczniku szkolnym – że obserwacji dokonywano z wieży zamkowej⁶⁷.

Recepcja dzieła jest brana pod uwagę także szerzej. Z dwóch podręczników wynika, że odkrycia Kopernika krążyły w świecie naukowym i kościelnym, jeszcze zanim zostały opublikowane w 1543 r.⁶⁸, w dwóch innych przytoczono wittenberskiego profesora matematyki Jerzego Joachima Retyka, który z uznaniem wypowiadał się o swoim nauczycielu Koperniku⁶⁹. Wspomina się Norymbergę jako miejsce wydania dzieła w 1543 r.⁷⁰ Zgodnie z szerszym kontekstem przewrotu intelektualnego u początków czasów nowożytnych przytacza się dalsze rozszerzenie i poprawienie odkryć Kopernika dokonane przez Galileusza, a w pewnym stopniu także przez Johanna Keplera.

W znacznie większym stopniu, niż w przypadku polskich podręczników szkolnych, jest omawiana reakcja Kościoła katolickiego na tezy Kopernika. Prawie wszystkie analizowane książki do nauki historii w Niemczech wspominają o sprzeczności z dominującą nauką chrześcijańską oraz o obawie Kościoła przed utratą władzy i porzuceniem idei religijnych⁷¹. Reakcja Kościoła jest tłumaczona jako negatywna postawa wobec wiedzy naukowej, w jednym przypadku nawet w stylu walki kulturowej: „Ludzie coraz mniej byli skłonni ślepo wierzyć w dominującą naukę Kościoła”⁷².

Wyraźnie bardziej krytyczny stosunek niemieckich podręczników do reakcji Kościoła można na pierwszy rzut oka wytłumaczyć reformacją Marcina Lutra. Polegała ona na konfrontacji z papieżem i wypunktowaniem błędów późnośredniowiecznego Kościoła. Stanowi to nadal ważny punkt odniesienia w niemieckich podręcznikach szkolnych, w niemieckiej historii i kulturze pamięci oraz w orientacji religijnej wielu ludzi nie tylko w Niem-

⁶⁷ *Geschichte entdecken 2...*, s. 60.

⁶⁸ *Das waren Zeiten 2...*, s. 23.

⁶⁹ *Forum Geschichte 2...*, s. 229; *Geschichte 7...*, s. 107.

⁷⁰ *Das waren Zeiten 2...*, s. 79.

⁷¹ *Geschichte und Geschehen 2...*, s. 62–63; *Anno 3...*, s. 9; *Zeiten und Menschen 2...*, s. 76; Ch. Sven et al., *Zeitreise 2: Um 1100 bis 1918. Differenzierende Ausgabe*, Stuttgart–Leipzig 2021, s. 72; *Forum Geschichte 2...*, s. 72.

⁷² *Geschichte entdecken 2...*, s. 51.

czech⁷³. Jeden podręcznik niemiecki przedstawia jednak Marcina Lutra jako ignoranta w sprawie odkryć Kopernika. Źródło drukowane podaje, jak Marcin Luter pisał o „głupcu”: „Ludzie nadstawiają ucho astrologowi, który chce wykazać, że to Ziemia się kręci, a nie niebo czy firmament, Słońce czy Księżyc. [...] Ten głupiec chce obalić całą astronomię, ale Pismo Święte mówi nam, że Jozua kazał zatrzymać się Słońcu, a nie Ziemi”⁷⁴.

Dylemat sumienia Kopernika jest poruszany jedynie w kilku podręcznikach szkolnych⁷⁵ i to jest zrozumiałe, ponieważ rzadko pojawia się jako duchowny. W jednym zadaniu dla uczniów znajduje się polecenie, by omówili oni poparcie i sprzeciw wobec odkryć astronoma ze strony ówczesnych uczonych⁷⁶. W najbardziej wyważony sposób dylemat ten ukazuje podręcznik dla klas wyższych:

Sam Kopernik przez wiele lat wahał się, zanim w roku swojej śmierci zlecił wydrukowanie dzieła *De revolutionibus orbium coelestium* z wygładzoną przedmową. Odzwierciedla to jego obawę, że badania naukowe podważą absolutny prymat doktryn religijnych. Dla niektórych oznaczało to postępek, dla innych utratę dotychczasowej orientacji i bezpieczeństwa. Bo Biblia i ustalenia nauk przyrodniczych zdawały się być sobie przeciwstawne w twierdzeniach nie do pogodzenia. W jaki sposób człowiek, zwłaszcza mniej wykształcony, może decydować o swoim światopoglądzie?⁷⁷

Poza tym niemieckie podręczniki w swoich ocenach wyraźnie opowiadają się za interpretacją osiągnięcia Kopernika jako przełomu nowej wiedzy naukowej. W przeciwieństwie do podręczników polskich niemal każ-

⁷³ *Luther und die Reformation in internationalen Geschichtskulturen. Perspektiven für den Geschichtsunterricht*, Hrsg. R. Bernhard, F. Hinz, R. Maier, Göttingen 2017; *Der Reformator Martin Luther 2017. Eine wissenschaftliche und gedenkpolitische Bestandsaufnahme*, Hrsg. H. Schilling, Berlin–München 2014.

⁷⁴ *Geschichte und Geschehen 2...*, s. 64. Źródło nie jest jednak cytowane bezpośrednio, ale według Johna Freely’ego: *Platon in Bagdad. Wie das Wissen der Antike zurück nach Europa kam*, Stuttgart 2012, s. 247.

⁷⁵ *Das waren Zeiten 2...*, s. 79; *Forum Geschichte 2...*, s. 72; A. Brückmann et al., op. cit., s. 23.

⁷⁶ Ch. Sven et al., op. cit., s. 73.

⁷⁷ *Zeiten und Menschen. Geschichte...*, s. 99.

da książka mówi o „zwrocie kopernikańskim”⁷⁸ – termin ten pochodzi od niemieckiego filozofa Immanuela Kanta, jak wyjaśnia podręcznik dla klas wyższych⁷⁹ – i kilkakrotnie odwołuje się do rewolucyjnych odkryć i rewolucji naukowej⁸⁰. W jednym podręczniku cytuje się nawet dzisiejszego astrofizyka Haralda Lescha:

Wielu uważa za zniewagę to, że Kopernik wygnał ludzi z centrum świata. Ale można też spojrzeć na to zupełnie inaczej: Kopernik zwrócił nam uwagę, że nie jesteśmy zwierzętami, które polegają jedynie na zmysłach, ale że mamy moce duchowe. Gdybyśmy dzień i noc leżeli na polu i przyglądali się ruchom ciał niebieskich, nie pomyślelibyśmy, że nasza planeta kręci się wokół Słońca. Wszystko kręci się wokół nas, tak podpowiada nam doświadczenie zmysłowe. Natomiast włączenie umysłu i myślenie o świecie to prawdziwy czar!⁸¹

Analiza elementów pozatekstowych w podręcznikach

Środki obrazowe zastosowane w podręcznikach polskich są dość skromne. Łącznie jest to 12 ilustracji we wszystkich 16 publikacjach. Najczęściej (cztery razy) zamieszczono wizerunek astronoma: „Mikołaj Kopernik, portret z 2. połowy XVI w.”, tzw. portret toruński, który pojawiał się przy biogramach uczonego⁸². Mamy też trzy razy obraz Jana Matejki *Astronom Kopernik, czyli rozmowa z Bogiem*, jednak we wszystkich wkradły się błędy w podpisach. W podręczniku WSiP z 2022 r. jest informacja: „Malarz przedstawił badacza gwiazd prowadzącego obserwacje na wieży fromborskiego zamku”⁸³, z kolei w podręczniku Nowej Ery z 2021 r. podpisano, że

⁷⁸ *Kursbuch Geschichte. Allgemeine Ausgabe. Oberstufe*, Hrsg. R. Rauh, Berlin 2020, s. 142; *Geschichte und Geschehen 2...*, s. 63; *Geschichte 7...*, s. 107; *Zeiten und Menschen. Geschichte...*, s. 76.

⁷⁹ *Zeiten und Menschen. Geschichte...*, s. 99.

⁸⁰ *Geschichte und Geschehen 2...*, s. 63; *Kursbuch Geschichte...*, s. 142.

⁸¹ *Geschichte entdecken 2...*, s. 61.

⁸² J. Czuby, op. cit., s. 12; P. Klint, op. cit., wyd. 2021, s. 179; to samo w podręczniku z 2023 r., s. 167; Ł. Kępski, op. cit., s. 128.

⁸³ A. Kucharski, A. Niewęgłowska, op. cit., s. 39.

astronom prowadził obserwację nieba „z wieży zamku biskupiego we Fromborku”⁸⁴ – Kopernik nie prowadził obserwacji na wieży, tylko przy swoim domu (kanonii), a we Fromborku nie ma zamku biskupiego, ale wzgórze katedralne. Natomiast w trzecim podręczniku, wydanym przez GWO, błędnie podana jest data powstania dzieła, powinno być 1873 r.⁸⁵

Kolejne dwie ilustracje zostały opatrzone podpisami: „Wyobrażenie systemu Kopernikańskiego pochodzące z atlasu nieba opublikowanego w Niderlandach w 1660 r. Teoria Kopernika obalała m.in. przyjmowany dotąd za Arystotelesem podział wszechświata na świat podksiężycowy (sferę ziemską) i nadksiężycowy (sferę boską)”⁸⁶ oraz „Układ geocentryczny Ptolemeusza i układ heliocentryczny Kopernika, ilustracje z XVII-wiecznego atlasu nieba”. Przy czym do tych ostatnich dołączono polecenia dla uczniów: „1) Powiedz, na czym polegała zasadnicza różnica między tymi dwiema teoriami. 2) Wyjaśnij, jakie konsekwencje dla światopoglądu współczesnych Kopernikowi mogła mieć teoria heliocentryczna”⁸⁷. W dwóch podręcznikach umieszczono kartę z dzieła *O obrotach sfer niebieskich* z rozrysowanymi planetami krążącymi po okręgu. W Gdańskim Wydawnictwie Oświatowym do ilustracji dodany jest szeroki komentarz uzupełniający. Natomiast w wydawnictwie Nowej Ery autorzy podpisali ilustrację następującym tekstem: „System heliocentryczny na rycinie z dzieła *O obrotach sfer niebieskich*. W swoim systemie Kopernik podał kolejność położenia planet względem Słońca, lecz określił kształt ich orbit jako okrągły. Skorygował to Kepler, ustalając, iż orbity są eliptyczne; rycina, Niemcy, XVI w.”⁸⁸.

W jednym podręczniku dano obraz z ciekawym opisem: „Mikołaj Kopernik, drzeworyt z XVI w. Kwiat konwalii, który artysta umieścił w dłoni Kopernika, był symbolem wiedzy i sztuki medycznej. Z atrybutem tym przedstawiano w dawnych wiekach uczonych i lekarzy”. Dodano także interesujące polecenie dla uczniów: „Znajdź informację o tym, co łączyło na

⁸⁴ P. Klint, op. cit., wyd. 2021, s. 58.

⁸⁵ Ł. Kępski, J. Wijaczka, op. cit., s. 128.

⁸⁶ M. Ustrzycki, J. Ustrzycki, *Historia 2. Zakres podstawowy...*, s. 14; to samo dla zakresu rozszerzonego, s. 18.

⁸⁷ J. Czuby, op. cit., s. 12.

⁸⁸ Ł. Kępski, J. Wijaczka, op. cit., s. 128; A. Kucharski, A. Niewęglowska, op. cit., s. 38.

przełomie XV i XVI w. sztukę lekarską i astrologię (astronomię). Zinterpretuj na tej podstawie przedstawienia Kopernika jako medyka”⁸⁹.

Zdecydowanie mniej jest środków symbolicznych – w polskich książkach jest to jedynie oś czasu (w pięciu podręcznikach), na której umieszczono datę 1543 r., czyli rok wydania *O obrotach sfer niebieskich*, a tylko w jednym przypadku znajduje się kalendarium na końcu książki⁹⁰.

Jeżeli chodzi o podręczniki niemieckie, to analiza wykazała, że portrety Kopernika pojawiają się jedynie w połowie książek do nauczania historii, natomiast modele ilustrujące jego teorię, w przeciwieństwie do światopoglądu geocentrycznego, występują niemal w każdym. Są to po części rysunki modelowe z tamtego okresu, po części późniejsze rysunki dydaktyczne. Prawie we wszystkich podręcznikach brakuje innych ilustracji, np. miejsca pracy Kopernika czy faksymile jego głównego dzieła z 1543 r. Wyjątkiem jest znów podręcznik niemiecko-polski, w którym zamieszczono duże, aktualne zdjęcie lotnicze Fromborka i katedry, zajmujące połowę strony⁹¹. Innych elementów pozatekstowej obudowy dydaktycznej w podręcznikach niemieckich nie zauważono.

Kwestia narodowości Mikołaja Kopernika

Analiza współczesnych podręczników do nauczania historii pokazuje, że rzadko przedstawia się Kopernika w kontekście narodowym, co było powszechne w czasach nacjonalizmów (niemieckich i polskich). W komercyjnych wydawnictwach polskich znajdują się zaledwie cztery odwołania (na 16 analizowanych podręczników) do jego narodowości: „Do najwybitniejszych polskich uczonych epoki odrodzenia zalicza się astronoma Mikołaja Kopernika”⁹²; „Również nie wszyscy XVI-wieczni astronomowie popierali teorię polskiego astronoma. Duńczyk Tycho Brahe uważał, że Ziemia leży w środku systemu planetarnego, Słońce i Księżyc krążą wokół niej, a pozostałe planety są satelitami Słońca. Teorię Kopernika uznał i rozwi-

⁸⁹ J. Choińska-Mika, P. Szlanta, K. Zielińska, op. cit., s. 189.

⁹⁰ Ibidem, s. 514.

⁹¹ A. Brückmann et al., op. cit., s. 22.

⁹² P. Klint, op. cit., wyd. 2023, s. 167.

nał niemiecki astronom Johannes Kepler, obserwator komet i twórca prawa o eliptycznym kształcie orbit planetarnych⁹³; „Spośród dzieł dotyczących astronomii szczególne miejsce w rozwoju ludzkiej wiedzy zajmuje opublikowana w 1543 r. praca polskiego astronoma, matematyka, prawnika i lekarza Torunianina [*sic!*] Mikołaja Kopernika – *O obrotach sfer niebieskich*”⁹⁴; a także podpis pod ilustracją: „Strona tytułowa XVII-wiecznego wydania dzieła Galileusza *Dialog o dwu najważniejszych układach świata: ptolemeuszowym i kopernikowym*. Pod tytułem książki umieszczono wizerunki wybitnych uczonych: Arystotelesa, Ptolemeusza i Kopernika (polski uczyony przedstawiony z charakterystyczną dla siebie fryzurą)”⁹⁵.

Analizując pod tym kątem Zintegrowaną Platformę Edukacyjną⁹⁶, utworzoną w 2019 r. przez polskie Ministerstwo Edukacji i Nauki, zauważa się zwrot ku narodowemu zawłaszczeniu postaci Mikołaja Kopernika. Platforma z darmowymi e-podręcznikami zawiera wiele nowoczesnych multimediiów, interesujących nie tylko dla młodego pokolenia, przez co może być chętniej wykorzystywana w edukacji szkolnej. We wszystkich 10 historiach, w których są odwołania do Mikołaja Kopernika, napisano, że był to polski astronom lub wprost: Polak. Nie odnosi się to tylko do tej konkretnej postaci, podawana jest bowiem także narodowość innych naukowców średniowiecznych czy nowożytnych. Warto zauważyć, że jest to płaszczyzna do kreowania polityki historycznej państwa i tej tendencji należałoby się przyjrzeć bliżej w odrębnym analitycznym tekście.

Nauka w zakresie narodowości Mikołaja Kopernika znacznie wyprzedza uproszczone treści podręcznikowe, podkreślając, że przynależność naroduwa może być ustalana jedynie dla osób żyjących od drugiej połowy XIX w. i narodziła się wraz z rozwojem nacjonalizmów⁹⁷. W czasach Kopernika było się obywatelem jakiegoś państwa i poddanym konkretnego króla, a współczesne wyznaczniki narodowości, takie jak kultura i język, były w ówczesnej

⁹³ A. Kucharski, A. Niewęglowska, op. cit., s. 39.

⁹⁴ M. Ustrzycki, J. Ustrzycki, *Historia 2. Zakres podstawowy...*, s. 14. Dokładnie to samo dla zakresu rozszerzonego, s. 17.

⁹⁵ J. Choińska-Mika, P. Szlanta, K. Zielińska, op. cit., s. 249.

⁹⁶ Zintegrowana Platforma Edukacyjna, <https://zpe.gov.pl> (dostęp: 20.06.2023).

⁹⁷ Zob. np. D. Kasperek, N. Kasperek, *O narodowości Mikołaja Kopernika w pierwszej połowie XIX wieku. Zarys problematyki*, w: *Mikołaj Kopernik i Warmia...*, s. 505–515.

Europie inne niż dzisiaj – wykształceni mówili i pisali po łacinie, a niższe warstwy w lokalnych gwarach. W przypadku Kopernika warto uświadomić uczniom, że pochodził on z niemieckiej rodziny, ale urodził się w Toruniu należącym od 1466 r. do Królestwa Polskiego. Kształcił się w języku łacińskim, jednak dokumenty pozostawił również w języku niemieckim. Nie zachował się żaden materialny ślad pisma astronoma w języku polskim, chociaż nie można wykluczyć, że znał ten język i używał go np. w porozumiewaniu się z ludnością południowej Warmii, gdzie kształtowała się gwara oparta na staropolszczyźnie. Był natomiast wiernym poddanym króla polskiego (Warmia po drugim pokoju toruńskim także należała do Polski), o czym może świadczyć zachowany list pisany jego ręką (po łacinie) do Zygmunta I Starego, gdzie sam siebie tak określa i prosi o pomoc w przygotowaniach do obrony zamku olsztyńskiego podczas wojny z Krzyżakami⁹⁸.

W podręcznikach niemieckich kwestia jego narodowości jest rzadko poruszana. W jednej publikacji Kopernik jest wpisany do indeksu osobowego jako „niemiecki lekarz i astronom”⁹⁹, natomiast w innej jako „polski astronom”¹⁰⁰. Obydwa podręczniki pochodzą od tego samego wydawcy (Klett) – co jasno wskazuje, jak decydujące są teksty dostarczane przez autorów i jak niewielka jest ingerencja redakcyjna wydawnictwa. W kolejnym analizowanym podręczniku Kopernik pojawia się w tekście podstawowym jako polski ksiądz i astronom¹⁰¹, jeszcze inny wspomina, że był „współpracownikiem biskupa Warmii na terenie dzisiejszej Polski”¹⁰², jednak bez dalszych wzmianek o narodowości uczonego. W większości podręczników Kopernik wydaje się niejasny w kontekście narodowym, w przeciwieństwie do Galileusza, którego często przedstawia się jako Włocha, oraz Keplera, którego zawsze zapisuje się jako niemieckiego astronoma. Kopernik jest raczej umieszczany w środkowoeuropejskim Świętym Cesarstwie Rzymskim Narodu Niemieckiego poprzez wymienianie Norymbergi

⁹⁸ A. Szorc, *Mikołaj Kopernik kanonik warmiński*, Olsztyn 1973, s. 34–35.

⁹⁹ Ch. Sven et al., op. cit., Register.

¹⁰⁰ *Geschichte und Geschehen 2...*, Register.

¹⁰¹ *Forum Geschichte 2...*, s. 70.

¹⁰² *Das waren Zeiten 2...*, s. 79.

jako miejsca publikacji jego dzieła i współpracę z wittenberskim profesorem matematyki Retykiem.

Powściągliwość ta może wynikać z chęci uniknięcia przez autorów podręczników wcześniejszego sporu między Niemcami a Polską o przynależność narodową Kopernika, który jest powszechną wiedzą w środowiskach historycznych i historyczno-dydaktycznych. Sprawa jego narodowości wydaje się nieistotna dla zasadniczych wypowiedzi podręczników niemieckich o nowożytnej rewolucji naukowej i sprzeciwie wobec nauki Kościoła.

Podręcznik niemiecko-polski wybiera inną opcję: nawiązuje do Europy, jak w swoim tytule, i przedstawia Kopernika jako osobę wszechstronnie wykształconą, która studiowała nie tylko w Polsce, lecz także we Włoszech, i która „była w bliskim kontakcie z uczonymi włoskimi”. Podaje się także, że tłumaczył on dzieła autorów greckich na łacinę i oprócz niemieckiego „prawdopodobnie mówił także po polsku”¹⁰³. Kopernik pojawia się zatem jako postać ponadnarodowa i prekursor „europejskiej Rzeczypospolitej uczonych”.

Wnioski

Na podstawie szczegółowej analizy 28 obecnie obowiązujących podręczników do nauczania historii w Polsce (16) i Niemczech (12) udało się zaprezentować obraz wybitnego astronoma Mikołaja Kopernika. W artykule zastosowano metodę komparatystyczną zarówno w układzie chronologicznym (do podręczników wcześniejszych: z lat międzywojennych, powojennych oraz z początku XXI w.), jak i w układzie przestrzennym (od podręczników polskich do niemieckich i odwrotnie). Pogłębiona refleksja polegała na wyłonieniu elementów wspólnych i różnych w obszarze treści podręcznikowej (tekst główny, teksty uzupełniające i wyjaśniające) oraz w obszarze obudowy dydaktycznej podręczników (ilustracje i środki symboliczne).

W książkach polskich postać Kopernika jest pokazywana z większą szczegółowością niż w niemieckich. W całym XX i XXI w. bardzo często podaje się miejsce jego urodzenia (Toruń) i studiowania (Bolonia, Padwa,

¹⁰³ A. Brückmann et al., op. cit., s. 22.

Rzym). Prawie zawsze wskazuje się Kopernika jako ucznia Akademii Krakowskiej, a takiej informacji nie ma w ogóle w podręcznikach niemieckich. W Polsce znacznie większy nacisk kładzie się na lokalizację przestrzenną Kopernika w Toruniu, Krakowie i na Warmii, uwzględniając jednocześnie historię jego edukacji na europejskich uniwersytetach w XV i XVI w.

We wszystkich podręcznikach obu krajów, na przestrzeni wszystkich analizowanych lat, Kopernik jest ukazywany nie tylko jako astronom, lecz także jako lekarz i prawnik. Inne jego zainteresowania i zajęcia, takie jak: ekonomia, kartografia, polityka, filologia, matematyka i filozofia, bardzo często były wymieniane w polskich podręcznikach gimnazjalnych na początku XXI w., obecnie nieco rzadziej. Warto zauważyć, że autorzy niemieckich podręczników skupiają się na zasadniczym jego wykształceniu – astronomii, medycynie i prawie, w ogóle nie wspominając np. o jego osiągnięciach ekonomicznych, w tym o reformie monetarnej.

We wszystkich podręcznikach i w całym analizowanym okresie tłumaczone są założenia teorii heliocentrycznej, chociaż nie zawsze w nawiązaniu do źródłosłowu (gr. *helios* – ‘słońce’, łac. *centrum* – ‘środek’). Tu warto zauważyć, że w Niemczech kładzie się główny nacisk na rewolucję naukową i znaczenie odkrycia astronoma jako przełomowego w postrzeganiu świata. Podręczniki skupiają się bardziej na abstrakcyjnym, uniwersalnym antagonizmie między starym a nowym światopoglądem, między tradycją kościelną a rewolucją naukową. Notabene podobnie było w polskich podręcznikach okresu stalinowskiego. Jako osobowość Kopernik schodzi przez to na drugi plan. W przeciwieństwie do tego w Polsce jest to postać uznawana za wybitną, jego biogram często jest wyodrębniony w ramce, z podaniem lat jego życia i koniecznie tytułem dzieła oraz datą wydania. W podręcznikach polskich, w przeciwieństwie do niemieckich, stosuje się taśmy chronologiczne (oś czasu), na których umieszcza się lata życia uczonego i rok wydania *O obrotach sfer niebieskich*. Przy okazji tytułu dzieła trzeba zauważyć, że w polskich podręcznikach XX w. podawano dłuższy tytuł, zawierający słowa *ksiąg sześć*. Najnowsze ustalenia badawcze negują dłuższą wersję tytułu jako nieoryginalną i taka informacja dociera do autorów podręczników, którzy obecnie już takiego długiego tytułu nie zapisują.

Jeżeli chodzi o przynależność narodową Kopernika, minęły już czasy otwartych niemiecko-polskich sporów, tak charakterystycznych dla nacio-

nalizmów okresu międzywojennego czy powojennego. Autorzy podręczników jakby omijają ten temat, chociaż przy Galileo Galilei zawsze piszą, że był to Włoch, a przy Johannesie Keplerze, że Niemiec.

Jeśli chodzi o ikonografię podręcznikową, to w polskich podręcznikach równie ważne co obrazy i rysunki teorii heliocentrycznej są przedstawienia portretowe uczonego, zarówno obraz toruński, jak i z konwalia. Co ciekawe, w żadnej obecnie obowiązującej szkolnej książce nie było ilustracji przedstawiającej rekonstrukcję czaszki astronoma, którą umieszczano po 2010 r. w polskich podręcznikach. Ponieważ coraz częściej do głosu dochodzą przeciwnicy teorii, że odkryte w podziemiach katedry fromborskiej szczątki ludzkie należą do kanonika Kopernika, także autorzy współczesnych podręczników nie podają już tych informacji.

Reasumując, należy zauważyć, że niemieckie podręczniki wyraźnie opowiadają się za interpretacją osiągnięcia Kopernika jako przełomowego dla wiedzy naukowej, w tym duchu prowadzona jest cała narracja – nie są ważne szczegóły jego życia, jego portrety, biogramy, daty, a nawet tytuł dzieła. Natomiast w podręcznikach polskich jego liczne zainteresowania, związki z Toruniem, Krakowem i Warmią wciąż zajmują istotne miejsce, a przewrót kopernikański czy rewolucja naukowa schodzą przez to na plan dalszy (tylko w dwóch podręcznikach zostały użyte te określenia). Nie zmienia to faktu, że teoria heliocentryczna jest powszechnie przytaczana we wszystkich podręcznikach historii, także w innych krajach.